

37. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. – СПб., 1863. – Ч. I: Очерки Днепра.
38. Культура і побут населення України / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюх, В.Ф. Горленко та ін. – К., 1993.
39. Державний архів Запорізької області. – Ф. Ф-24. – Оп. 1. – Спр. 487.

Summary

This article is dedicated to the problem whether to consider the Mennonites belonging to the South of Ukraine or strangers there in 1789–1917. This problem was analyzed by the author in connection with the issue of identity of the Mennonites.

Т.В. Нагорна

ІМПЕРСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ДУХОБОРІВ: ПІДТРИМКА ЧИ ЗАГРАВАННЯ?

Реформування на сучасному етапі розвитку українського суспільства органів виконавчої влади, у т.ч. і тих, що відповідають за роботу з релігійними общинами, посилює увагу дослідників до державно-церковних стосунків.

Взаємини держави і церкви завжди виступали пріоритетним напрямком законотворчої діяльності держави, хоча в сучасній Україні ситуація ускладнюється недостатністю нормативно-правової бази у релігійній сфері.

У цьому контексті звернемося до імперського законодавства першої чверті ХІХ століття, яке широко репрезентоване цілою низкою як окремих нормативно-правових актів, так і актів кодифікованого права. Такий аналіз серед іншого дозволяє дослідити стосунки представників течій православного походження з органами державної влади, які, зрештою, з часу появи їх в Україні були суперечливими і неоднозначними.

У даній статті зроблено спробу простежити основні напрямки політики Олександра І щодо представників релігійної общини духоборів в Україні.

На сьогодні ця проблема залишається малодослідженою. Загальну характеристику історіографії проблеми доцільно почати із з'ясування внеску в рівень її розробки дослідників ХІХ – початку ХХ ст., які першими розпочали наукове вивчення опозиційних до РПЦ утворень. Основні заходи держави щодо віруючих розглядалися ними лише в контексті вивчення історії релігійної общини загалом. Спробу висвітлення основних етапів у розвитку окремих релігійних общин в Російській імперії зробили М. Кутьопова [1], О. Лебедєва [2], І. Юзова [3]. Дослідники узагальнювали зібраний фактичний матеріал з історії релігійних утворень, починаючи з часу їх виникнення на території всієї імперії, звертаючи увагу на дію нормативно-правових актів в просторі, часі та щодо кола осіб.

Проблему класифікації опозиційних до православ'я організацій на містичний та раціоналістичний напрямки порушували в своїх працях О. Пипін [4], В. Скворцов [5]. Дослідженням окремих напрямків релігійних рухів займалися О. Новицький [6], П. Тан [7]. У відповідних розділах багатотомного видання Ф. Ліванова розкривається історія розвитку духовного християнства у ХІХ ст. на прикладі окремих українських губерній: Катеринославської, Таврійської, Харківської [8]. Це пояснюється значним поширенням зазначеного віровчення у відповідних українських землях. Аналогічні дослідження сектантства Російської імперії в цілому здійснювалися діючими місіонерами М. Чельцовим [9], С. Буткевичем [10].

Слід віддати належне дослідникам радянського часу, які займалися розробкою теоретичних питань сектознавства. Нагромадження фактичного матеріалу та ґрунтовних висновків щодо стосунків держави і духовних християн містять праці А. Клібанова [11]. Вивченням діяльності релігійних організацій займалися І. Малахова [12], М. Нікольський [13], Ф. Федоренко [14], М. Путінцев [15] та ін.

Сучасні дослідники О. Саган, А. Колодний, П. Яроцький, Л. Шугаєва у своїх дослідженнях особливу увагу звертають, перш за все, на релігієзнавчий аспект досліджень, лише побіжно згадуючи окремі напрямки політики російських імператорів [16; 17; 18].

Аналіз основних напрямків політики держави в цьому напрямку свідчить про різні підходи російських імператорів до налагодження взаємин влади та релігійних общин, налаштованих інколи негативно і щодо церкви, і щодо держави (див. додаток А).

Перед детальним розглядом особливостей законодавчої бази Російської імперії першої чверті XIX століття доцільно розглянути питання понятійного апарату, вживаного в офіційних документах. У нормативно-правових актах визначеного хронологічного періоду вживалися синонімічні до опозиційних православ'я течій назви “розкольники”, “іконоборці”. Відзначимо, що негативним у такому випадку виступає нечіткість авторів деяких документів у з'ясуванні навіть релігійної належності “розкольників”, що стало причиною перенесення понять на інші утворення. На цій підставі ідентичними виступають назви деяких протестантських і опозиційних православних общин. Для підтвердження доцільно навести терміни “молокани”, “духовні християни” тощо. Розгляд проблеми ускладнюється і тим, що “розкольниками” спочатку називали лише старовірів (старообрядців), які становлять релігійне утворення, відокремлене від офіційної православної церкви. Проте вже з другої половини XIX ст. дане поняття отримує більш широкий зміст, включаючи в себе і представників інших общин, належність до яких каралася в судовому порядку [19]. Тому дія нормативно-правових актів XIX століття щодо кола осіб автоматично поширюється на всі опозиційні до православ'я течії загалом і на представників духовного християнства зокрема.

Характерною рисою політики Катерини II щодо віруючих було засудження їх не за дух нетерпимості, яким пронизане їх віровчення, а зважаючи на реальні докази вини: загрозу громадському порядку, відкрите протистояння владі тощо. Усі судові процеси, пов'язані з діяльністю духоборів, розглядалися у ході здійснення цивільного судочинства. Основним видом покарання виступало побиття різками (пом'якшене покарання) та вислання в Закавказзя (більш суворе покарання).

За П. Бірюковим, початком взаємин держави з духоборами виступає 1792 р., коли катеринославський губернатор писав у Петербург, що все, “...пов'язане з іконоборством, не заслуговує людинолюбства” [20.-С.48]. Мова йде про духоборів і молокан, які заявили про себе в цей час на Катеринославщині і з існуванням яких у той час не могли примиритися органи державної влади. О. Новицький визначає 1799 р. як час, коли влада звертає увагу на духовних християн, які здавна “в Росії впливають на розум і серця” [6.-С.24]. В останній третині 90-х років XVIII століття у Херсонській губернії були засуджені представники духоборів. Аналогічні процеси розпочалися над маріупольськими та катеринославськими прихильниками даного вчення у Херсонському губернському управлінні. За донесенням губернатора міністрові внутрішніх справ їх звинуватили в тому, що поширювали своє вчення на вулицях і що натовпи людей постійно їх супроводжували. Відомі судові процеси над харківськими віруючими, що тривали до початку XIX століття. У цей час знаходимо конкретні відомості про ліквідацію хлістів у Калузькій та Московській губерніях, які мали зв'язок з аналогічними утвореннями на українських землях. Там священик Костянтин Іванов за підтримки місцевої влади увійшов у довіру до одного з діячів, унаслідок чого община була розкрита, широкому загалу повідомлено основні принципи віровчення, а над її членами відбувся суд [21.-С.172].

Зважаючи на вищевикладені аргументи, розглянемо особливості політики Олександра I щодо представників духовних християн. Основною його метою були спроби знизити активність останніх не шляхом уведення додаткових покарань, урізноманітнення засобів боротьби з ними, а звернення належної уваги, надання певних пільг та поступок. Виданий 1801 р. Височайший рескрипт передбачав повернення на батьківщину (у Харківську, Катеринославську, Херсонську губернії) із Закавказзя та Сибіру чимало духоборів. О. Новицький вказує на нездатність чиновників спрогнозувати закономірний результат – відкриття нових общин. Коли царські наставники запитали повернених додому духоборів Харківщини про їхнє ставлення до монарха, ті відповіли, що поважають будь-якого поставленого від Бога царя: доброго вважають даром Божим, а злого – бичем за гріхи. На питання про сплату податків відповіли, що платити нічим; про військову повинність – що нема кого віддавати в рекрути. Такі відповіді свідчать про нейтральну позицію до влади з невизнанням (а не ігноруванням) деяких повинностей через неможливість їх виконання.

Фактом, що виступає підтвердженням зазначеної політики царизму щодо релігійних об'єднань є закриття справи духоборів в Ізюмському суді, яка набула широкого розголосу завдяки сприянню місцевої влади. Після цього духобори подають офіційне прохання виділити їм окреме поселення. Якщо О. Новицький та П. Бірюков вважають це добровільним кроком, то О. Титов зазначає, що згоду на переселення віруючі дають після тривалої настановної бесіди [22.-С.247]. Але результат у наявності: прохання виселення для компактного проживання в одному місці. У відповідь на це у 1802 р. видано Імператорський указ, який передбачав надання духоборам у їх розпорядження місцевості по р. Молочній (Молочні Води) у Мелітопольському повіті Таврійської губернії.

* Написання назв виданих нормативно-правових актів подається згідно із запропонованою їх орфографією в періодичних виданнях кін. XIX ст.

Обов'язковою умовою стало переселення, в першу чергу, жителів сучасної Слобідської України, де напередодні релігійну ситуацію оцінювала відповідна комісія у складі царських чиновників. Кожному з переселенців відводилися 15 десятин землі, гроші в сумі 100 руб. (у формі кредиту із зобов'язаннями повернути його впродовж 10 років), надавалося право звільнення від сплати податків на 5 років [23.-С.186]. За таких умов відбулося переселення духоборів із Харківської, Катеринославської губерній, тобто пріоритет надавали, в першу чергу, жителям українських, а вже потім – власне російських губерній.

У наступний період, який охоплює більше десяти років, нових законодавчих актів не знаходимо. Є лише свідчення про здійснення переселень упродовж тривалого часу. В офіційних документах жителів місцевості по р. Молочній (Молочні Води) називали “поселенцями Мелітопольськими”, але останні змиритися з цим не могли. Відоме звернення уповноважених цих общин Гончарова і Сорокіна до міністра внутрішніх справ із проханням затвердити офіційну назву поняття “духобори”. Відповідь була лаконічною і полягала в дозволі називати себе саме так [24.-С.170]. Ф. Ліванов вважає це неабиякою сміливістю останніх. Проте, як свідчать наступні події, таке звернення стає не останнім, а згодом духобори стануть використовувати сприятливу для них політику держави (про це детально далі).

У 1816 р. Олександрові І вручили донесення із звинуваченнями віруючих у залученні на свій бік людей православного віросповідання. Дійсно, такі випадки були непоодинокими. У селищі Верхня Білозірка Дніпровського повіту Таврійської губернії В. Бабаєв, М. Курбатов та Г. Руденко зі своїми сім'ями оголосили себе духоборами, розчарувавшись у православній вірі. Дніпровський земський суд не приймав рішення у цій справі до отримання Височайшого дозволу на переселення їх у Мелітопольський повіт. Ф. Ліванов знаходить аналогічні випадки із наступним поданням заяв на виселення до 1820 р. Херсонський губернатор граф Ланжерон перевірів усі дані, підтвердив їх і подав детальний звіт у відповідні інстанції.

Реакція духоборів була миттєвою, результатом цього стала Всепідданіша скарга, де розкривалися випадки зловживань щодо них на місцях: безпідставні затримання, арешти, допити, незаконне утримання під вартою, примусові зізнання у нескоеених злочинах тощо. Олександр І розглянув їхні вимоги і 10 жовтня 1816 р. зобов'язав чиновників подати детальні звіти та пояснювальні записки щодо цієї справи, а вже 12 грудня на ім'я Херсонського військового губернатора надійшов Височайший рескрипт, у якому говорилося про ставлення до місцевої бюрократії у зв'язку із згаданими зловживаннями. На попереднє прохання деяких керівників виділити для компактного проживання інше місце, імператор відповів відмовою у зв'язку з відсутністю вагомих аргументів. Після цього об'єктивно оцінити ситуацію в релігійному житті Мелітопольського повіту доручили таврійському губернатору Лавінському, який відвідав місцевість на р. Молочній і зробив висновок: по-перше, виселені віруючі ведуть себе скромно і стримано, збираються щонеділі у т.зв. “сирітських” будинках; по-друге, відзначаються працелюбністю, займаються землеробством і скотарством; по-третє, не ставлять за мету залучення інших до своєї общини (наводить приклад, що кожного дня у слободі перебувають близько 60 чоловік, але жоден із них не став сповідувати їхнє віровчення). Хоча О. Титов наводить інші дані, зазначаючи про значну кількість залучених з різних місцевостей.

23 серпня 1817 р. духобори знову подають імператорові чергове звернення, скаржаться на те, що їх не перестали називати “поселенцями Мелітопольськими”. Цього разу Олександр І дав офіційну відповідь, дозволив використовувати запропоновану ними назву між собою, але не в офіційних відносинах із владою. Джерела повідомляють і про особисту зустріч монарха з духоборами під час своєї поїздки в Крим. Знаходимо факти про його перебування в селищі Терпеніє і ночівлю в одному з “сирітських” будинків [15.-С.84].

У наступні роки влада йде на певні поступки духовним християнам. Спочатку, у 1818 р., вони були передані із підпорядкування місцевої влади в юрисдикцію Опікунської контори, створеної 26 липня 1800 р. для управління іноземними колоніями Опікунської контори. Це було зроблено з метою уникнення зловживань та упередженого ставлення до них чиновників, оскільки аналогічні випадки були не поодинокими. А Височайше повеління від 28 грудня 1818 р. передбачало передачу пов'язаних з мелітопольськими поселенцями справ перед їх розглядом у судовому порядку імператорові, тобто монарх міг дати хід або навпаки припинити розслідування справи через недостатні умови обвинувачення. Ці заходи свідчили про створення сприятливих умов для розвитку духовного християнства в Таврійській губернії.

Слід відзначити, що масове переселення до вищевказаної губернії тривало до 1817 р. У 1820 р. дано офіційний дозвіл для виділення в цій місцевості додатково 5,236 дес. землі. Цього ж року переселення були повністю заборонені, хоча фактично тривали ще до 1824 р. Точна чисельність переселених духоборів невідома. Знаходимо дані, що до 1827 р. нараховувалося близько 800 сімей

загальною чисельністю 3985 чол. [7.-С.75]. Хоча про переселення духоборів на Кавказ Олександром І даних немає, але у 1821 р. 2300 чол. вже проживали в Ахалкалакському повіті Тифліської губернії. Точно невідомо, який відсоток у загальній кількості складали українські духобори. Знаємо лише, що переселяли їх у першу чергу. На цій підставі робимо висновок, що вони склали основу, а, отже, переважну кількість жителів Молочних Вод. Уже потім сюди прибули віруючі Воронезької, Тамбовської, Саратовської губерній, Азова, Катеринбургу, Сибіру і навіть Фінляндії.

Серед переселенців були й інші представники духовного християнства, зокрема молокани. Це пов'язано з низкою нормативно-правових актів, які були спрямовані на врегулювання стосунків із представниками інших опозиційних до православ'я течій. У 1819 р. видано постанову про переселення суботників (одного з розгалужень молокан) Катеринославської губернії у Закавказький край та відхиленням прохання архієпископа Іова про поширення дії цієї постанови на віруючих Херсонської і Таврійської губерній. Після здійсненого переселення на Катеринославщині залишилося ще 59 молокан, але згідно з додатковим приписом міністерства внутрішніх справ вони також були переселені на Молочні Води.

Важливе значення для врегулювання відносин між державою та представниками різних релігійних общин мало Височайше положення 15 листопада 1824 р. Воно закріпило право віруючих, які повернулися в лоно православної церкви, на попереднє місце проживання, звільнення від сплати податків на 3 роки, вільний вибір роду занять та вступу до сільської та міської общини за згодою членів останньої, проте у випадку повернення до вчення, передбачалося виселення до Сибіру, а для чоловіків – доля рекрута.

Отже, у першій чверті XIX століття місцевість по р. Молочній (чи Молочні Води) є основним регіоном поширення духовних християн в Україні. Тут проживали переселені сюди за власним бажанням упродовж 1802–1820 рр. духобори. Їхня загальна кількість становила 5 тисяч, а вихідців з України – близько 3 тисяч. Поряд із ними на цій території існували молокани, які засновували власні населені пункти у Таврійській губернії. Іншим центром локалізації духовного християнства з українських земель стає Закавказький край. Починаючи з 1819 р. туди була переселена значна частина молокан Катеринославщини. У наступний період, особливо за Миколи II, цей напрямок виселення переслідуваних за релігійними переконаннями стане досить популярним. У цей край буде “запропоновано” переїзд віруючих Таврійської губернії. А особливо небезпечних представників духовного християнства чиновники намагатимуться ізолювати, відправляючи до Сибіру.

Таким чином, підбиваючи підсумок на основі аналізу основних напрямків політики Олександра I, слід віддати належне законотворчості першої чверті XIX століття. За часів його правління було створено сприятливе законодавче підґрунтя для діяльності духовних християн: повернення засланих до Сибіру в попередній період віруючих, дозвіл на переселення останніх та використання ними самоназви, надання економічних пільг. Ці заходи мали на меті сформувати позитивне ставлення населення до влади, забезпечити її підтримку (див. додаток Б). Представники духоборів зайняли очікувальну позицію, не виявляючи категоричних настроїв, проте використавши сприятливу ситуацію для отримання додаткових поступок з боку держави. Зокрема, це стосувалося права збільшення чисельності переселенців, виходу останніх з-під юрисдикції місцевої влади, збільшення розміру земельних наділів тощо.

Відмітною рисою духоборів у першій чверті XIX століття є їхня висока активність у стосунках із органами державної влади, про що свідчить значна кількість прохань та звернень до імператора з окремими вимогами поліпшення соціально-економічних умов життя. Такі офіційні звернення до Олександра I надходили впродовж усієї першої половини XIX століття через уповноважених осіб. На кожне з них Олександр I зреагував відповідним чином, задовольнив переважну кількість прохань, проте ці поступки були не принциповим для кожної з сторін, і це дало можливість монарху їх перебільшувати при оприлюдненні перед віруючими. У подальший хронологічний період подібної лояльності не знаходимо у зв'язку зі зміною політики влади щодо представників духовних християн. Отже, політику даного представника династії Романових визначаємо як таку, що була спрямована на підтримку віруючих, але з метою фактичного впровадження в життя позиції “загравання” у відносинах з ними.

Перспективними напрямками досліджень зазначеної проблематики виступають:

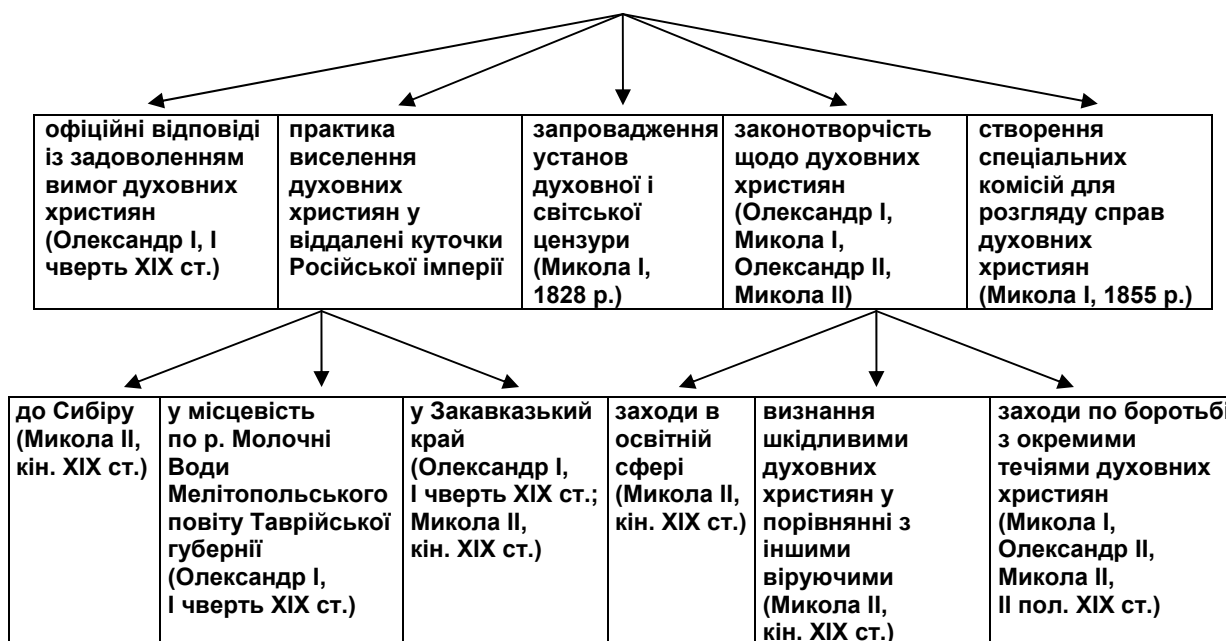
- залучення до наукового обігу імперської законодавчої бази XIX століття у релігійній сфері;
- порівняльний аналіз політики російських імператорів щодо віруючих православних общин;
- визначення відкритих та прихованих напрямків політики держави щодо релігійних організацій.

Джерела та література

1. Кутепов Н. Краткая история и вероучение русских рационалистических и мистических ересей: духоборцев, молокан, десного братства, штунды, толстовцев, хлыстов и скопцов. – Новочеркасск, 1907.
2. Лебедев А. Духоборцы в Слободской Украине. – Харьков, 1905.
3. Юзов И. Староверы и духовные христиане. – СПб., 1881.
4. Пыпин А. Исследования и статьи по эпохе Александра I: Исторический очерк, 1916. – Т. I.
5. Скворцов В. Староскопчество как секта // Миссионерское обозрение (далі – МО). – 1899. – № 6.
6. Новицкий О. Духоборцы. Их история и вероучение. – К., 1882.
7. Тан П. Духоборцы в Канаде: Очерки. – М., 1906.
8. Ливанов Ф. Раскольники и острожники. – СПб., 1870. – Т. II.
9. Чельцов М. О расколе, сектанстве и миссии по данным статистики // МО. – 1902. – № 4.
10. Буткевич С. Секта хлыстов // МО. – 1901. – № 11.
11. Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А. Клибанов. – М., 1989.
12. Малахова И. Духовные христиане. – М., 1970.
13. Никольский Н. История русской церкви. – М., 1985.
14. Федоренко Ф. Секты, их вера и дела. – М., 1965.
15. Путинцев Ф. Духоборье (Очерк из современной жизни сектантов духоборов). – М., 1960.
16. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К., 2004.
17. Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / А. Колодний, П. Яроцький, Б. Лобовик та ін.; За ред. А. Колодного, П. Яроцького. – К., 1999.
18. Шугаєва Л. Релігійні вірування та соціальна практика духоборів: Автореф... канд. філос. наук. – К., 1991.
19. Об устранении стеснений в области религии и укреплении начал веротерпимости // МО. – 1905. – № 5.
20. Бирюков П. Сборник статей, воспоминаний, писем и других документов. – М., 1908.
21. О секте молокан в Новгород-Северском уезде Черниговской губернии // Труды Полтавской Ученой Архивной комиссии. – Б.г. – Вып. 7.
22. Титов О. Секта духоборцев // МО. – 1897. – № 2.
23. Каменев М. Духоборческая секта // МО. – 1904. – № 10.
24. Правила о переселении раскольников вредных ересей в Закавказский край. Высочайшее утверждение 14 декабря 1842 года // Труды Полтавской Ученой Архивной комиссии. – Вып. 7.

Додаток А

Основні напрямки політики держави щодо духовних християн в Україні (XIX – початок XX століття)

Додаток Б

Законодавство Олександра I щодо духовних християн в Україні

№	Дата видання документа	Назва виданого документа	Заходи влади щодо духовних християн в Україні
1	26.11.1801 р.	Височайший рескрипт	повернення із Сибіру в Україну духовних представників Херсонщини, Харківщини, Катеринославщини
2	25.01.1802 р.	Імператорський указ	виселення духовних християн у місцевість по р. Молочній Мелітопольського повіту Таврійської губернії
3	1816 р.	рескрипт імператора	дозвіл переселенням використовувати назву “духобори”
4	10.10.1816 р.	рескрипт імператора	зобов'язання чиновникам подати детальні звіти та пояснювальні записки у справі зловживань щодо духоборів
5	9.12.1816 р.	Височайший рескрипт	висловлення негативного ставлення до чиновників у зв'язку зі зловживаннями щодо духовних християн
6	1817 р.	рескрипт імператора	дозвіл переселенням використовувати назву “духобори”, але між собою, а не в офіційних відносинах з владою
7	1818 р.	рескрипт імператора	передача духовних християн із підпорядкування місцевої влади в юрисдикцію Офікунської контори для управління іноземними колоніями
8	28.12.1818 р.	рескрипт імператора	передача судових справ духовних християн імператору перед їх детальним розглядом у судовому порядку
9	1818 – 1820 рр.	окремі нормативно-правові акти	поодинокі дозволи на переселення окремих сімей духовних християн на Молочні Води
10	1819 р.	постанова імператора	передбачалося переселення молокан Катеринославщини в Закавказький край та Таврійську губернію
11	1820 р.	постанова імператора	дозвіл виділити мелітопольським переселенцям додатково 5, 296 десятин землі
12	1824 р.	постанова імператора	остаточна заборона переселень віруючих на Молочні Води
13	15.11.1824 р.	Височайше положення	закріпило право віруючих, які повернулися в лоно православної церкви, на попереднє місце проживання, звільнення від сплати податків на 3 роки, вільний вибір роду занять та вступу до сільської та міської общини за згодою членів останньої; у випадку повернення до вчення передбачалося виселення до Сибіру, а для чоловіків – доля рекрута

Summary

The article tells about Alexander I law to the duhobory in the first quarter of the XIX th century.